

Bezedná slova po samý vrch plná. (Poznámky o transcendentnosti řeči)

Autor: Irena Vaňková

Abstract

Words Without Bottom Filled to the Top. – In this article, the author thinks about the ability of self-transcendence of speech. She points out the four phenomena connected with this ability (which is the ability of human being in the same time): contextuality, disposition to dialogue, disposition to metaphor and metalinguistic character of speech.

Keywords: speech, language, transcendence, context, dialogue, metaphor, metalinguistic character of speech

Klíčová slova: řeč, jazyk, transcendentnost, kontext, dialog, metafora, metajazykovost

Titul této krátké úvahy – v ústní formě kdysi už částečně přednesené na laskavý podnět jubilatův – tvoří pointa následujícího čtyřverší Jana Skácela:

*hledejme hledejme včerejší den
hledejme kámen na kterém roste vlna
v lebedě zvon a na rybníku len
bezedná slova po samý vrch plná¹*

Verš-paradox o bezednosti a zároveň vrcholné naplněnosti „slov“ vystihuje schopnost řeči transcendovat sebe samu; podobně to možná říká Jan Patočka ve svých *Fragmentech o jazyce*: že totiž „je po jisté stránce jazyk sám hlubší než jeho obsah; neboť vyjadřuje něco, co není původně uschopněn sdělit, základní moci, tvořící svět.“² Myšlenku, že jazyk *má tendenci překračovat své meze*, vyslovili v různých kontextech mnozí, např. jazykovědec Pavel Trost.³ Nová a nová reaktivace řeči v komunikaci vede k neustálému narážení stálé, pevné, srozumitelnost zaručující, sdílené formálně-významové struktury na hranice jedinečné komunikační (a/nebo kognitivní) situace, jedinečné interakce, pokračování stále se dějícího dění.

Principem, bytností řeči je děj, při němž se cosi velmi starého, jakoby odevždy ve své neměnné podobě ve společenství lidí přítomného, neustále obrozuje ve svém aktuálním vyvstávání. (Připomíná se tu i Mathesiův pojem „pružná stabilita“, rozpracovaný sice ve zcela jiném kontextu, ale jasně vystihující jeden z mnoha paradoxů řeči.) Pokud má tedy jazyk tendenci překračovat své meze, znamená to, že díky němu a v něm může své možnosti přesahovat, transcendovat i člověk, resp. že veškeré toto „překračování mezí“, řeči vlastní, se děje právě prostřednictvím člověka.

¹ Skácel 1997: 183.

² Srov. Patočka 2004: 102.

³ Srov. Trost 1995: 101.

Zde ovšem nevycházíme primárně z pojmu *jazyk* (jak to bývá zvykem v lingvistice, zejména strukturně orientované), ale z pojmu *řeč*. Co to znamená? Na mysl jistě přichází Saussurova distinkce *langue – parole* (česky podle Čermákova překladu *jazyk – mluva*), na níž stojí základy moderní lingvistiky (Saussur 1989). Jevu označenému jako *langage* (česky *řeč, schopnost řeči*) ovšem lingvistika dosud příliš pozornosti nevěnovala (s výjimkou psycholingvistiky, např. výzkumů osvojování řeči dítětem apod.); jako by si s ním nevěděla rady (proč – to viz níže). Snad v tomto smyslu nadchází nové období – zdá se, že v kognitivně a kulturně založeném paradigmatu lingvistiky je a bude právě *řeč* pojmem centrálním.

Připomeňme, jak se *řeč (langage)* ve vztahu k *jazyku (langue)* vykládá přímo u Saussura: „...Jako celek je řeč mnohotvárná a různorodá. Zasahuje zároveň do několika oblastí, fyzické, fyziologické a psychické, a náleží přitom jak do oblasti jednotlivce, tak i společnosti. Nedá se zařadit do žádné kategorie lidských faktů, protože nevíme, jak vymezit její jednotu.“ (Saussur 1989: 46) Tato mnohostrannost lidské řeči vede podle Saussura k problémům čistého a jasného vymezení předmětu lingvistiky (aby se díky „chybné metodě“ nepřekrývala s psychologíí, antropologií apod.). Problém je v tomto kontextu řešitelný jediné tak, že se postavíme *na půdu jazyka* a budeme ho chápat „jako normu všech ostatních manifestací řeči...“ Na rozdíl od řeči je totiž „jazyk (...) přístupný autonomní definici a skýtá oporu, která uspokojuje naši mysl. (...) Jazyk je **celek sám o sobě** a **princip klasifikace**. Jakmile mu mezi fakty řeči přidělíme místo, **zavedeme přirozený řád** do souboru, který se žádné jiné klasifikaci nepodvoluje.“ (Saussur 1989: 46; zvýraznila I. V.)

Jazyk tu tedy, můžeme říci, v tomto případě znamená výraznou redukci *řeči* a dále (zachytitelný a/nebo zachycený) řád, systém, pevně danou, popsatelnou strukturu v chaosu („praktické“, skutečné, živé, dějící se, znějící, tělesně a smyslově existující – a prožívané) *řeči*, řeči unikající strukturnímu zkoumání vzhledem k mnoha úrovním, na nichž ji můžeme nahlédnout, i vzhledem k její lineární, stále uplývající povaze. Mnohem spíše než *jazyk* je právě *řeč* v tomto smyslu slova tématem úvah např. u Heideggera či Gadamera.

Řeč (jakožto *řeč*, viz výše) má v sobě uloženu schopnost transcendence a tento fakt se reflektuje v mnoha kontextech. Co to vůbec znamená v konkrétnosti? V čem tato schopnost spočívá, čím je dána, jaké jsou její vnitřní mechanismy? – Jde jistě o téma velmi náročné a zároveň je poněkud problematická ta skutečnost, že kontexty přemýšlení o řeči, které zde bereme v úvahu, nejsou snad vzájemně zcela spojité; možná se nezdaří nalézt přesvědčivě společný jmenovatel pro reflexi filosofickou a lingvistickou. Pokusme se však aspoň stručně ukázat některé zajímavé souvislosti – s vědomím, že na hlubší a jemnější reflexi tento problém (a zároveň tajemství) teprve čeká.

V jakém smyslu lze tedy mluvit o transcendentnosti řeči? O její schopnosti překročit sebe samu – a být prostředkem k sebepřekročení i pro člověka? – Poukažme prozatím ke čtyřem výchozím okruhům a charakterizujme stručně jevy, z nichž tato schopnost vyplývá. Pracovně je označíme jako **kontextovost**, **dialogičnost**, **metaforičnost** a **metajazykovost**.

1 Kontextovost

Když Hans-Georg Gadamer vykládá o třech podstatných určeních řeči, uvádí (vedle „bytostného sebezapomnění řeči“ a její „nepřipoutanosti k já“) také „univerzálnost řeči“. (Gadamer 1999: 22) Znamená to jistě odkaz k „univerzu“ – řeč zahrnuje všechno

lidské, nic se jejím možností nevykává: není nevyslovitelného. Co je tu však ještě podstatnější: „Vyslovené (...) odkazuje dozadu i dopředu na nevyslovené“, tzn. **na kontext**, z něhož vystupuje. Vše řečené – dialog, text – má v sobě jakousi „vnitřní nekonečnost“, může být stále rozvíjeno, kdykoli a na kterémkoli místě se v něm dá pokračovat, „navázat“. Univerzálnost řeči – a také její transcendentnost – souvisí tedy i s její kontextovostí, tj. s možnostmi do nekonečna rozvíjet nekonečný kontext.

Vplyneme-li spontánně do řeči a rozhovoru, chceme pokračovat, rozvyprávět se, dovysvětlovat; řeč v nás, byvši aktivována (někdy lehce, jindy těžce a bolestně), se začne jakoby sama sebou dít (Gadamer tu mluví přímo o „živlu rozhovoru“). Chce-li se po nás, abychom vyslovili pouze krátkou výpověď o něčem důležitém, cítíme, jak je to těžké: že je nemožné koncentrovat celý široký kontext do minimální plochy a že je taková stručná výpověď téměř vždy zkreslením, zkratkovitou generalizací, částečností. Proto je také tak náročné psát souvislý text: máme-li nalézt a pevně držet jednu linii, znamená to průběžnou a neustálou rezignaci na všechny kontexty, jichž jsme si vědomi (a chtěli bychom je možná sdělit). Nutně je musíme opouštět a spoléhat na to, že jsou přítomny implicitně. (Někdy svůj text opatřujeme poznámkami, abychom se aspoň „pod čarou“ mohli vyhnout vládě linearity.)

„...vyslovené nemá nikdy svoji pravdu v sobě samém, nýbrž odkazuje dozadu i dopředu na nevyslovené. Každá výpověď je motivovaná, to znamená, že na všechno, co se říká, se můžeme smysluplně zeptat: ‚Proč to říkáš?‘ A teprve když jsme s řečeným spolu porozuměli tomu neřečenému, je výpověď srozumitelná. (...) Otázka, kterou nechápeme jako motivovanou, nemůže také najít odpověď. Neboť motivační příběh otázky teprve otevírá oblast, z níž je možné vzít a dát odpověď. Tak je to ve skutečnosti v tázání i v odpovídání nekonečný rozhovor, v jehož prostoru stojí výpověď i odpověď. Všechno řečené se odehrává v takovém prostoru.“ (Gadamer 1999: 28)

Jde o kontext (jakožto se-tkané), který je zázemím každé otázky i odpovědi: teprve on jim dává srozumitelnost, hloubku i smysl, vzájemně je spolu provazuje. Tak, jak na sebe potom repliky „samy od sebe“ navazují, se kontext rozšiřuje a prohlubuje. A to platí i o souvislém textu.

V rozhovoru⁴ pokaždé navazujeme na to, co bylo kdysi vysloveno a jako „vyslovené“, „řečené“ či řečeným (nebo i společně prožitým) implikované – tj. jako kontext – tu zůstalo. V každém setkání jsou „svinuta“ i ta dosavadní, kontext se stále „zimplicitňuje“. Děje se tak v součinnosti mluvení, naslouchání i mlčení (což podle Heideggera představuje tři *možnosti* řeči); (Heidegger 1996: 189) „klasického“ mluvení či textu tu může být třeba jen velmi málo. Potenciální a implicitní tu splývá s tím, co bylo řečeno – či napsáno – „reálně“ a explicitně. Je-li text hodně nasycen kontextem a kontexty, a přitom je implicitní, „zavinitý“, nabízí se – prostřednictvím umně vybraných poukazů – recipientově aktivitě a imaginaci k „rozvinutí“ velmi bohatého celkového smyslu, jako je tomu ve výše uvedeném Skácelově čtyřverší a v poezii vůbec. Je to jako s hologramem, jak píše fyzik a filosof David Bohm: každá, i ta nejmenší částička obsahuje a zračí celek. Celek je v ní implikován, „svinut“, a čeká na své

⁴ Modelovým případem je tu rozhovor mezi dvěma lidmi, může to však být lidí více, a také může jít o rozhovor mezi skupinami, společenstvími, třeba i zeměmi či kulturami, ale také třeba – *mutatis mutandis* – o komunikaci prostřednictvím psaného textu, knihy či jakéhokoli uměleckého díla. Také sám proces pochopení, porozumění i celý náš vnitřní život vůbec má (nejen podle Gadamera, ale i podle dalších myslitelů) dialogickou povahu.

rozvinutí.⁵ Totéž, jak jsme přesvědčení, platí i o textu a jeho interpretaci, ale také o jednotlivém slově s jeho lexikálním významem. Ve slově je jakoby „svinut“ nesmírně široký kontext (potencialita jeho užití v nekonečném množství kontextů) – a nakonec snad de facto i celý jazyk.

2 Dialogičnost

Gadamer uvádí jako další z charakteristik řeči její **nepřipoutanost k já**. Jde tu mj. o to, že mluvíme vždy k někomu, s někým, řečí někomu srozumitelnou: „Mluvení nepatří do sféry já, nýbrž do sféry my. (...) Skutečnost řeči spočívá (...) v rozhovoru.“ (Gadamer 1999: 28)

Z jiné strany: podle filosofie dialogu⁶ znamená transcendenci už samo vykročení k druhému, přesah z primárního zavinutí a zavíjení do sebe, z vymezování svého *cogito*. Krokem ze sebe směrem k druhému činím významný průlom – a řeč je k tomuto průlomu ze své podstaty disponována. Neexistuje v modu „já“, je vždy už sebezpřekročením a sdílením.

Ve své slavné stati o afáziích polemizuje Roman Jakobson se *starým předsudkem*, jak uvádí, že totiž idiolekt, způsob řeči individua, je jedinou konkrétní jazykovou skutečností. Je tomu zcela jinak, říká: „Každý z nás, rozmlouvaje s někým jiným, usiluje vědomě nebo nevědomě nalézt společný slovník: užívá termínů svého partnera – aby ho potěšil, aby mu prostě byl srozumitelný, nebo aby ho přiměl k rozhovoru. V jazyce není nic takového jako soukromé vlastnictví, všecko je zespolečenštěno. Slovní komunikace jako každá forma obcování mezi lidmi vyžaduje přinejmenším dvou účastníků rozhovoru, a ukazuje se, že idiolekt je dost nepřirozená fikce.“ (Jakobson 1995: 63n) Vztahovost a vztáženost k druhému – tedy transcendence – je tedy, jak se ukazuje, konstitutivní vlastností řeči (i člověka jako *animal loquens*). Je do řeči i do nás lidí vbudována, je součástí naší podstaty.

3 Metaforičnost

„Metafora, most přes propast mezi vnitřními a neviditelnými duchovními aktivitami a světem jevů, byla jistě největším darem řeči, jaký mohl být dán myšlení, a tudíž i filosofii,“ napsala Hannah Arendtová (2001: 120).

Většina starších teorií, zejm. poetických či rétorických (v aristotelské tradici), v takovýchto souvislostech neuvažovala, metafora bývala spojována hlavně s aktualizovaným, „obrazným“ jazykovým vyjádřením (oproti vyjadřování automatizovanému), s „inovací“ v rovině nahrazení běžného pojmenování neběžným. Spíše než o slova a modus vyjadřování – a než o ornament, ozdobu – tu však jde o sám **princip, jímž je utvářena naše kognitivita**, o součást našeho běžného mluvení, ale hlavně myšlení, konání a vztahu ke světu vůbec.

Teorie konceptuální, tj. pojmové metafory hraje zásadní roli právě v kognitivně orientované lingvistice. Jí byla věnována první a nejslavnější Lakoffova a Johnsonova kniha (2002). V ní se metafora chápe jako přirozená, často neuvědomovaná součást lidského vnímání světa, každodenního prožívání, myšlení, zkušenostních struktur, a tedy též konceptualizace, pojmotvorných procesů. Ty jsou těsně vázány na jazyk; to, co běžně říkáme,

⁵ Srov. Bohm 1992.

⁶ Srov. Poláková 1995.

prozrazuje, že **lidský pojmový systém má metaforickou povahu**. Metafora naše poznání a prožívání specificky strukturuje a dovoluje nám vztahovat se i ke skutečnostem, jež jsou naší tělesné a smyslové zkušenosti vzdáleny (Vaňková 2007: 68). Slova (a metonymicky vůbec to, co je vyřčeno) tak například – jako ve verši o těch „bezdných a po samý vrch plných“ – můžeme konceptualizovat jako nádoby, které mají nějaký „obsah“ (a činíme to nejen v poezii, ale i v běžném vyjadřování, když říkáme: *slova plná smutku, bezobsažná slova, prázdná slova*). Metafora a metaforičnost je ovšem zástupným termínem i pro další mechanismy naší kognitivity (v její vázanosti na řeč), jako je zejména metonymie, ale pak též analogie, příběh, parabola apod.

Metafora v tomto smyslu tedy může být oním „mostem přes propast“, jak říká Arendtová: umožňuje nám totiž – zjednodušeně řečeno – myslet a vyjádřit i to, s čím nemáme přímou zkušenost „z jevového světa“, přemýšlet o věcech teoretického i duchovního charakteru; vychází z ní lidská kreativita, tvorba, filosofie i věda: vše, čím člověk sám sebe přesahuje.

4 Metajazykovost

Řeč má do sebe velmi přirozeně vbudovány mechanismy, které jí umožňují sebereflexi a sebeinterpretaci. Je možno řečí mluvit o řeči, tedy překročit řečí hranice řeči: v jazyce existuje bohatý rezervoár prvků, jimiž můžeme mluvit o něm samém – nejen v rovině terminologického systému lingvistiky, ale i v běžné slovní zásobě a v „jazykovém obrazu jazyka“, v poloze tzv. „naivní lingvistiky“ (Vaňková 2007: 68). (Jako příklad nám může opět posloužit Skácelův verš „o bezdných slovech“; sám výraz *slovo*, stejně jako např. *řeč, jazyk, říci, pojmenovat, znamenat* jsou „metajazykové“.) Na rozdíl od jazyků umělých, kde je metajazyk od jazyka striktně oddělen (jsou to dva různé kódy), to v případě přirozeného jazyka není možné, jazyk a metajazyk se vzájemně prorůstají řadou analogií, metafor apod. a zcela přirozeně jsou jazykem jediným.

Jakobson v tomto smyslu zdůrazňuje metajazykovou funkci řeči a komunikace jako potenciálně všudypřítomnou, nutně se aktivizující zejména v procesu vývoje jazyka a v souvislosti s jazykovou kreativitou (např. vždy při vzniku obrazného pojmenování). Smysl pro metajazykovost je běžnou součástí našich individuálních jazykově-kognitivních schopností a mohutně se rozvíjí hlavně v dětství, v kontextu osvojování mateřské řeči (připomeňme vlny jazykové kreativity u předškolních dětí): bez tohoto smyslu bychom se například nebyli schopni naučit mateřskému jazyku ani žádným jazykům dalším (Jakobson 1980).

O transcendentní povaze řeči svědčí tedy nejen její „kontextová“ (a kontextotvorná) povaha, nejen její vždy už dialogický charakter, nejen schopnost produkovat metafory a vyjádřit tak i to, co by jinak bylo „nevyjádřitelné“, ale také to, že každý přirozený jazyk v sobě obsahuje svůj vlastní metajazyk (jako žádný jiný kód); který je prostředkem – a důkazem – jeho sebereflexe.

(Podrobnější a poctivější rozpracování tohoto tématu – i uvedených pojmů, jednoho po druhém – si autorka dovoluje oslavenci přislíbit do příštího jubilejního sborníku.)

SEZNAM LITERATURY

ARENDTOVÁ, H. *Život ducha I. Myšlení*. Praha: Aurora, 2001.

BOHM, D. *Rozvíjení významu*. Praha: Unitaria, 1992.

GADAMER, H.-G. *Člověk a řeč*. Praha: OIKOYMENH, 1999.

HEIDEGGER, M. *Bytí a čas*. Praha: OIKOYMENH, 1996.

JAKOBSON, R. Dva aspekty jazyka a dva typy afatických poruch. In: *Poetická funkce*. Jinočany: H+H, 1995.

JAKOBSON, R. Metalanguage as a Linguistic Problem. In: *The Framework of Language*. Michigan Studies in the Humanities; University of Michigan Press, 1980, no. 1., s. 81–92.

LAKOFF, G., JOHNSON, M. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.

PATOČKA, J. Fragmenty o jazyce. In: *Umění a čas I*. Sebrané spisy J. Patočky, sv. 4. Praha: OIKOYMENH, 2004.

POLÁKOVÁ, J. *Filosofie dialogu*. Praha: Ježek, 1995.

de SAUSSURE, F. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon, 1989.

SKÁCEL, J. Oříšky pro černého papouška, č. 90. *Básně II*. Třebíč: Akcent-Blok, 1997.

TROST, P. O vlivu jazyka na myšlení. In: Povejšil, J., Macek, E. *Studie o jazycích a literatuře*. Praha: Torst, 1995, s. 101–103.

VAŇKOVÁ, I. *Nádoba plná řeči. Člověk, řeč a přirozený svět*. Praha: Karolinum, 2007.

(*Doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.*, vystudovala český jazyk a literaturu na Filozofické fakultě UK a filosofii výchovy na Pedagogické fakultě UK. Vyučuje v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK, věnuje se kognitivní a kulturní lingvistice a fenomenologicky orientované filosofii jazyka a komunikace.)